

KULTŪRAS PĀRNESES AMBIVALENCES HERDERA INSTITŪTS RĪGĀ UN LATVIJAS UNIVERSITĀTE STARP ZINĀTNES DISKURSIEM UN KULTŪRPOLITIKU, PERSONĪBĀM UN LAIKMETA DINAMIKU



Raivis Bičevskis, *Dr. phil.*, LU profesors. Studējis filozofiju LU (1992–1998), kā arī Maincas un Minsteres Universitātē (1999–2001), kopš 2004. gada strādā Filozofijas un socioloģijas institūtā un LU. Doktora grāds filozofijā – 2005. gadā (disertācija *Patiesība un fakticitāte. Martina Heidegera agrīnie filozofiskie meklējumi 1909–1923*). LZA korespondētājloceklis, LZP Mākslas un humanitāro zinātņu Ekspertu padomes un LZP Konsultatīvās padomes loceklis, starptautiskās Martina Heidegera biedrības un biedrības Zinātniskās padomes loceklis, Ludviga Klāgesa biedrības loceklis, Martina Heidegera biedrības Latvijā priekšsēdētājs, LU Humanitāro un sociālo zinātņu padomes un Ētikas komitejas loceklis, FSI vadošais pētnieks, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Filozofijas un ētikas nodaļas vadītājs, LU Filozofijas doktora studiju programmas direktors, LU Senāta loceklis. Pētnieciskās intereses saistītas ar 18.–20. gadsimta filozofiju, vācu filozofijas tradīciju (J. G. Hāmanis, J. G. Herders, vācu idealisms, M. Heidegers, L. Klāgess, eksistences filozofija, hermeneitika), ar pieredzes teorijām un humanitāro zinātņu metodoloģiju.

Raksturvārdi: Herdera institūts Rīgā, Latvijas Universitāte, studiju, pētniecības un zināšanu pārnese modeļi, ideju un intelektuālā vēsture.

Herdera institūts Rīgā: maz pētīta un tomēr nozīmīga institūcija

Palūkojoties uz augstākās izglītības vēsturi kādreizējās Livonijas teritorijā, pirmais, kas piesaista uzmanību Latvijas 20. gadsimta ideju un intelektuālās vēstures kontekstā, ir Tartu Universitātes ilgākā un Latvijas Universitātes ne tik senā un tomēr jau vairāk nekā 100 gadu ilgā pastāvēšana. Nav šaubu, ka šīm augstskolām ir bijusi un ir ļoti nozīmīga loma gan zemes vēsturē, gan nacionālo centienu vēsturē. 1921. gadā dibinātais (un tikai 1927. gadā pilnā mērā augstskolas tiesības ieguvušais) Herdera institūts Rīgā palicis šo universitāšu un to vēstures pētniecības ēnā. Tam par iemeslu ir ne

tikai tas, ka Herdera institūtam bija lemts pastāvēt samērā neilgi – tikai līdz (Latvijas iedzīvotāju vēsturē tik zīmīgajam) 1939. gadam, bet arī tas, ka šī augstākās izglītības iestāde kā vācbaltiešu privātā augstskola šķita fokusēta tikai uz vācbaltiešu minoritāti un šīs minoritātes kultūrpolitikas un izglītības politikas mērķiem, kuriem bija maz sakara ar latviešu tautas nacionālajiem uzdevumiem un izaicinājumiem. Tomēr šobrīd, atskatoties uz Herdera institūta darbību 20. gadsimta 20. un 30. gados un no jauna palūkojoties uz arhīva materiāliem, kas pārcietuši 20. gadsimta vēstures pavērsienus un katastrofas, šo marginālo novietojumu nākas koriģēt: Herdera institūts Rīgā *nebija tikai un*

vienīgi vācbaltiešu izglītības un kultūras vieta un institūta radītā intelektuālā vide *nebija noslēgta vide*, kuras ietekme izplatījās tikai vācbaltiešu intelektuāli noskaņotajās aprindās. Par spīti jūtīgajam nacionālajam jautājumam un sāpīgajām finansējuma problēmām šī augstskola vēlējas būt eiropiskas izglītības paraugs Latvijas valstī un Baltijas reģionā. Šī vēlme, kas skaidri pausta institūta programmatiskajos dokumentos, vadības runās un saskarē ar Latvijas Universitāti un Latvijas valsts pārvaldes institūcijām, dzīvē realizējās mazākā mērā, nekā to – cerot uz studiju un pētnieciskā darba paplašināšanos – vēlējas institūta vadība. Tomēr šī vēlme izpaudās pasaules mēroga zinātnieku un filozofu vizītēs Rīgā. Viņu priekšlasījumi un lekcijas bija Rīgas un Latvijas akadēmisko un intelektuālo vidi bagātinoši notikumi: rīdziniekiem un Rīgas viesiem bija iespēja klātienē redzēt un dzirdēt fiziķi Maksu Planku (*Planck*), filozofus Osvaldu Špengleru (*Spengler*) un Martinu Heidegeru (*Heidegger*), ķīmiķi Valteru Nernstu (*Nernst*) un daudzus citus tā laika universitāšu, pētniecisko institūtu un akadēmiju spīdekļus.

Ņemot vērā Latvijas vēstures (t. sk. izglītības vēstures) rakstības koncentrēšanos uz latviešu tautas vēsturi, nepārsteidz tas, ka līdzšinējā Herdera institūta Rīgā darbības izpēte lielākoties ir bijusi vācbaltiešu un vācu pētnieku interešu lauks. Volfgangs Vahtsmūts (*Wahtsmuth*), kura liktenis ir saistīts ar izglītības pārvaldi Latvijā 20. gadu beigās un 30. gadu sākumā, savā trissējuma darba *Vācu darbs Latvijā 1918–1934* 2. sējumā *Vācu autonomā skola*¹, Jirgens fon Hēns (*Hehn*) vairākās publikācijās² un Pēters Versters (*Wörster*)³ ir no dažādām (arī laikmeta izmainītām) perspektīvām atainojuši institūta darbību. Latviešu valodā par Herdera institūtu rakstīts joprojām pārsteidzoši maz: institūtu vācbaltiešu politiskās vēstures un kultūrpolitisko aspektu kontekstā vairākās publikācijās aprakstījis vēsturnieks Raimonds Cerūzis⁴. Kopš 2019. gada

pilotprojekta, kurš institūta darbībai pievērsās zināšanu un izglītības modeļu transfēru – kultūras pārneses – kontekstā un kura provizorisks rezultāti lasāmi izdevuma *Baltijas vēstures pētījumi* 14. numurā⁵, tiek mēģināts atjaunot (metodoloģiski dažādi un saturiski diferencēti vērstu) interesi par šo augstākās izglītības institūciju⁶, kuras liktenis nav tikai marginalija uz Latvijas kultūrtelpas un arī Latvijas valsts izglītības vēstures lapaspusēm.

Herdera institūts un Latvijas Universitāte

Par spīti tam, ka Herdera institūtam ilgi bija jācinās par savu leģitimitāti iekļaušanos tā laika Latvijas valsts izglītības sistēmā un ar to saistītajiem institūta diplomu atzīšanas jautājumiem, institūtam tā vadības uztverē vajadzēja cienījami atrasties līdzās Latvijas Universitātei un – ja iespējams – sniegt tai paraugu. Skaidrs, ka šo pozīciju institūts vēlējas nodrošināt, pirmām kārtām uzturot ciešu saikni ar Vācijas un vācu zinātni. T. s. brīvdienu kursi, kuru ietvaros Rīgā uz neilgu laiku ieradās izcili savu zinātnes jomu pārstāvji (un kuru uzstāšanās varēja tikt pilnā mērā uzskatīta par Herdera institūta darbības sastāvdaļu), pildīja arī šo – universitārās izglītības augstā līmeņa noturēšanas un demonstrēšanas – funkciju. Savā apcerē par institūta darbu Volfgangs Vahtsmūts īpaši akcentē to, ka institūtam vajadzēja uzturēt spēkā vācu izglītības labos paraugus un īpaši pievērsties vācu valodas, tiesību vēstures un zemes vēstures tēmām, kuras – koncentrējoties uz latviešu kultūras dzīvi un mazāk raugoties

doktorants Rūdolfs Rubenis šobrīd strādā pie promocijas darba “Vācbaltiešu sociālpolitisko organizāciju ietekme uz augstāko izglītību parlamentārisma periodā Latvijā (1920–1934)” (darba zinātniskais vadītājs asociētais profesors R. Cerūzis), kurā liela vērība tiks pievērsta studentu organizācijām, taču arī Herdera institūtam. Sk.: Rubenis 2021.

⁵ Bičevskis, Brombach 2019.

⁶ Pilotprojektā LZP projektu konkursa ietvaros (sk.: www.heinri.lv) ir uzsākts darbs pie plašākas Herdera institūta sarakstes izpētes, kā arī vairākiem zinātnes tiklojuma un zināšanu pārneses jautājumiem.

¹ Wahtsmuth 1952.

² Hehn 1981, Hehn 1982, Hehn 1987.

³ Wörster 2006.

⁴ Cerūzis 2005a, Cerūzis 2005b, Cerūzis 2011. LU Vēstures un filozofijas fakultātes

zemes vēstures perspektīvā – Latvijas Universitāte nekopa pietiekamā mērā.⁷

Šie izteikumi signalizē par spriedzi, kura valdīja starp Herdera institūtu un Latvijas Universitāti. Skaidrs, ka šo spriedzi radīja nacionālie jautājumi un atšķirīgās, ideoloģiski stipri ietekmētās pozīcijas, kuras konvergēja ar bieži diametrāli pretējiem priekšstatiem par vācbaltiešu lomu Latvijas vēsturē. Turklāt no vācbaltiešu puses skaidri izskanēja jautājums: vai Latvijas valsts vienīgā pilna apjoma universitāte spēj sniegt aptverošu eiropisku izglītības programmu visām Latvijas iedzīvotāju daļām, starp kurām vācbaltieši izcēlās ar īpašu intelektuālu aktivitāti un artikulētu vēlmi pēc pasaules līmeņa augstākās izglītības tēmām un standartiem.

Tomēr šo spriedzi uzturēja arī ļoti konkrētas studiju un pētniecības nostādnes un paraugi: Herdera institūts pretendēja būt par Eiropas izglītības citadeli un parauginstitūciju, uz kuras fona krasi izcēlās tas, ko institūta līdzstrādnieki sauca par Latvijas Universitātes vēl saglabājušos atkarību no Krievijas augstskolu tradīcijām. 1927. gada janvārī teologs Alfrēds Jeremiass (*Jeremias*) raksta savam radniekam Joahimam Jeremiasam, kurš docē Herdera institūtā: “Latvijas Universitāte ar 18 fakultātēm un 2 prorektoriem nedaudz atgādina pārāk piepūtušos vardi. 9000 studentiem jāpabeidz akadēmiskās studijas, lai spētu īstenot jauno [nacionālās izglītības un kultūras – R. B.] revolūciju. Tiesa, visi esam vienisprātis, ka nav nepieciešams patiešām svarīgo un nepieciešamo universitātes [t. i., Herdera institūta – R. B.] darbu pamatot ar citu nepilnvērtīgumu. Taču to nevar noliegt.”⁸ Šāda veida izteikumi visai asi kontrastē ar Herdera institūta rektora Vilhelma Klumberga oficiālajiem izteikumiem, kuros institūta darbs netiek pretstatīts Latvijas Universitātei, bet gan uzsvērta kopība ceļā uz eiropisku izcilību. A. Jeremiasa izteikumi tomēr nodod liecību par institūta mācībspēku pašu iekšējo nedrošību: lielākoties tie bija mācībspēki un pētnieki, kuri paši vēl nebija daudz

publicējuši un kuri nevarēja lepoties ar lieliem akadēmiskiem sasniegumiem.

Šī spriedze nepalika tikai privātu vēstuļu aploksnēs, bet ietekmēja arī tā laika Latvijas ievērojamu intelektuāļu darbu: vēsturnieks Leonīds Arbuzovs jun. 1922.–1935. gada posmā bija mācībspēks gan Herdera institūtā, gan Latvijas Universitātē. Tieši viņa akadēmiskais novietojums “starp krēsliem” (ne tikai šauri amatu apvienošanas nozīmē) veda pie tā, ka tika kavēta viņa akadēmiskā karjera Herdera institūtā.⁹ Tiesa, arī no Latvijas Universitātes puses L. Arbuzova jun. dubultstatuss netika uzlūkots ar prieku, jo implicēja neskaidrību par politisko “piederību” – it īpaši pēc Kārļa Ulmaņa apvērsuma. Šis gadījums ar vienu no sava laika izcilākajiem Livonijas viduslaiku vēstures pētniekiem liecina, ka tobrīd bija visai grūti būt par starpnieku ne tikai starp latviešu un vācbaltiešu vēstures interpretācijām, bet arī starp izglītības iestādēm, kurām Latvijas valstī programmatiski vajadzēja būt vienam mērķim. Par vācbaltiešu studentu došanos uz Vācijas studiju un dzīves nolūkos Vācbaltiešu kopienas prezidents Ērihs Mindels (*Mündel*) rakstīja: “Grūtās, daudzus upurus prasījušās cīņās mēs, vācbaltieši, esam no jauna izcinājuši sev dzīves un darba tiesības savā dzimtenē [Latvijā – R. B.]. Un tagad mums jāpiedzīvo, ka mūsu jaunatnes garīgā elite – mūsu tautas grupas nākamie vadītāji dodas prom no zemes un – kā to rāda pieredze – arī paliek svešumā. [...] Lozungs: *studijas dzimtenē, studijas mūsu valstiskajā Latvijas Universitātē un vienlaikus mūsu privātajā vācu augstskolā* [izcēlums – R. B.] tāpēc kļūva par mūsu vāciskuma [Latvijā – R. B.] aicinājumu.”¹⁰

Herdera institūta rektora centieni paplašināt institūta darbību un reiz sasniegt pilna apjoma universitātes statusu nebūtu realizējami bez Latvijas valsts un arī Vācijas valsts atbalsta. Ne viens, ne otrs atbalsts tomēr netika sniegts. Veimāras republikas Ārlietu ministrija uzskatīja, ka Herdera universitāte kā “paralēla universitāte” Latvijas Universitātei nebūtu pareizais diplomātiskais solis. No Vācijas saņemtais

⁷ Wahtsmuth 1952, 410.

⁸ LVVA, 4772/1/31, 253. l.

⁹ Sk. t. s. Klumberga “separātvoatumu”: LVVA, 4772/1/31, 649. l r-v.

¹⁰ Wahtsmuth 1952, 427.

finansējums (pat pieskaitot ziedojumus un dāvinājumus no universitātēm un citām institūcijām, piemēram, Ceisa fonda) nekad nebija tik apjomīgs, lai īstenotu šādu institūta mērķi.¹¹ Turklāt Herdera institūtam nebija arī pilnīga un nedalīta atbalsta no vācbaltiešu kopienas puses – raisījās strīdi par īpašumiem un to lietojumu.¹²

Herdera institūta un Latvijas Universitātes attiecības noteica šo institūciju nacionālie mērķi un uzstādījumi un Latvijas valsts politiskās nostādnes vācbaltiešu jautājumos, auglīga sadarbība studiju un pētniecības jomā notika drīzāk tikai un vienīgi pateicoties dažu darbinieku personiskajiem sakariem un vēlmēm – plašai un dziļai sadarbībai nebija programmatiska pamata un labās gribas. Nav zināms, kā sadarbība būtu izvērtusies, ja Herdera institūtam būtu lemts kļūt par universitāti un ja 1939. gadā ne-notiktu vācbaltiešu izceļošana, un nebūtu padomju okupācijas. Abu institūciju attiecības ir laba liecība tam, ka 20. gadsimta 20.–30. gados Latvijā nevaldīja līdzsvarots sociāli politisks klimats: nacionālie, sociālie, politiskie procesi joprojām tika uztverti saasināti, un to raksturs liecina par turbulencēm un spriedzēm tā laika sabiedrībā. Citādas attiecības varētu veidoties ilglaicīgākā un rutinētākā sociāli politiskā vidē un pilsoniskā sabiedrībā, kuras tapšana diemžēl tika vardarbīgi pārtraukta.

Herdera institūts kā akadēmisks tīkls Eiropas zinātnes tīklojumā: zinātnes tīklu un personību profili

Herdera institūts bija labi satiklotts ar aptuveni 50 studiju un pētniecības institūcijām Vācijā, Šveicē, Francijā, Zviedrijā, ASV, Itālijā u. c. valstīs. Lai arī lielākā daļa sarakstes ar akadēmiskās vides personām un institūciju vadību ir vācu valodā, tomēr sarakstē tiek lietota arī angļu, franču un citas valodas. Herdera institūta arhīva materiāli joprojām vēl sniedz liecības par šīs sarakstes intensitāti: vēsturnieks Pērsijs Ernsts Šramms (*Schramm*), ģeologs un polār-pētnieks Alfreds Vēgeners (*Wegener*), fiziķis

Makss Planks, literatūrzinātnieks Jozefs Nādlers (*Nadler*), biologs J. J. fon Ikskils (*Uexküll*) u. c. atbild uz institūta vadības vēstulēm (dažas no šīm vēstulēm ir unikālas liecības par tā laika zinātnes komunikāciju un pētnieku tā brīža pētnieciskajām interesēm). Šī sarakste ir īpašas izpētes vērtā, jo rāda ne tikai to, kā strādā Herdera institūts, bet arī veidu, kā notiek zināšanu un izglītības modeļu pārnese. *Herdera institūta vēsture nav tikai vienas izglītības institūcijas vēsture – tā ir lapaspuse eiropiskās zinātnes tīklojuma un zinātnisko atklājumu vēsturē, kā arī zināšanu pārnesei vēsturē, un iederas pasaules, Eiropas, Baltijas un Latvijas zinātnes un zinātnisko institūciju savstarpēji saistītajās vēsturēs*: arhīva materiāli liecina par dažādu zinātnisku institūciju aktivitātēm, piemēram, Karla Ceisa fonda darbību starptautiskā periodā, kā arī par daudzu universitāšu “iekšējo klimatu”, resursiem, personībām un interesēm. Tāpēc Herdera institūta vēsture ir arī zinātnisko institūciju starptautisko sakaru un sadarbības vēstures daļa, kurā Latvijas konstelācijas cieši savītas ar Eiropas kontekstiem.

Institūta rektors Vilhelms Klumbergs (1886–1942) centās nodrošināt kontinuitatīvu institūta studiju un pētniecisko darbu: no Vēimāras republikas ieradās papildu mācībspēki, tika koordinēta studentu studiju rezultātu atzišana institūtā un Vācijas universitātēs. Regulāri tika sastādītas brīvdienų kursu priekšlasījumu programmas. Apspriedēs par uzaicinājumiem parādās Alberta Einšteina (*Einstein*), Karla Jaspersa (*Jaspers*), Ernsta Frenkela (*Fraenkel*) u. c. zinātnieku un filozofu vārdi. Tiesa, var novērot to, ka institūta vadībai nav vienaldzīgs ne tikai uzaicināmo pasauluzskats plašā nozīmē, bet gan arī viņu politiskās noslieces. Politiskās diskusijas uzaicināmo viesprofesoru sakarībā, kas raisās (tostarp arī priekšlasījumu laikā Rīgā), rāda Herdera institūta darbinieku orientāciju uz nacionāli konservatīvām aprindām Vācijā, taču arī to, cik neviendabīga un niansēs bagāta bija institūta līdzstrādnieku politiskā orientācija, kas sniedzās no t. s. konservatīvās revolūcijas jeb jaunā nacionālisma idejām līdz daudz liberālākām pilsoniskām nostādnēm.

Zīmīga epizode šajā sakarībā ir *Vakarzemes norieta* autora Osvalda Špenglera vizīte Rīgā (1924), pēc kuras raisās diezgan skarba

¹¹ Par institūta finansējumu sk.: Cerūzis 2005, 271.

¹² Sk. Bičevskis, Brombach 2019, 143.

polemika starp institūta rektoru Klumbergu, institūta nodaļas vadītāju Voldemāru Vulpiusu, Herdera biedrības priekšsēdētāju Paulu E. E. fon Sokolovski, pašu O. Špengleru un Paulu Šimani, kurš galā vēstulē spiests taisnoties par Špenglera vārdu sagrozišanu – viņa atsauce uz polemiku ar O. Špengleru Rīgā privātā sarunā ar Vācijas vēstnieku Latvijā Kesteru vedusi pie kritikas, kura Špengleram jāuzklausā no Vācijas valdības. Par to O. Špenglers raksta Herdera institūta vadībai, kura šajā sakarībā sarīko īstu iekšēju izmeklēšanu.¹³

No vairākiem laikmeta vēstures aspektiem un fasetēm interesanta ir arī Martina Heidegera vizīte Rīgā 1928. gada septembrī, kura atstāj ievērojamu iespaidu uz filozofiski ieinteresētiem intelektuāļiem: šīs vizītes organizētājs vācbaltiešu filozofs Kurts Štafenhāgens vēstulē M. Heidegeram raksta: „. mēs [K. Štafenhāgens un Herdera institūta studentu grupa – R. B.] mēģinām izprast Jūsu grāmatu [*Esamība un laiks* (1927) – R. B.] un ne bez panākumiem. Man šie mēģinājumi sagādā daudz prieka, un semināri notiek ļoti aktīvi – arī es tagad tā pa īstam iejūtos grāmatā. Tiesa, divas manas ļoti apdāvinātas skolnieces to pārzina labāk par mani. Klāt vēl nāk Zēlas jaunkundze un viens skolnieks.”¹⁴ *Heidegera ierašanās Rīgā rada pirmo viņa lasītāju pulciņu Rīgā.* Šo M. Heidegera lasījumu tradīciju esam spējuši atjaunot 20. gadsimta 90. gados un turpināt līdz pat šai dienai, kad Latvijas Universitātē tiek rīkotas starptautiskas konferences un studentu pasākumi vācu filozofa domas atcerei un kritiskai izvērtēšanai.

K. Štafenhāgena pieminētā semināra dalībniece Ērika Zēla ir tobrīd talantīgākā un zinošākā Latvijas sievietē filozofijā – par to liecina viņas disertācija par Džona Loka filozofiju un habilitācijas darbs par iespaida problēmu sengrieķu filozofijā (šī darba recenzenti ir M. Heidegers un Edmunda Huserla (*Husserl*) skolnieks fenomenologs Aleksandrs Pfenders

(*Pfänder*)). Zēlas mums zināmā biogrāfija apraujas līdz ar vācbaltiešu izceļošanu no Latvijas 1939. gadā, un par viņas dzīves gaitām Vācijā pēc Otrā pasaules kara šobrīd liecina tikai daži dzejoļu krājumi, kurus viņa izdod par saviem līdzekļiem.¹⁵ Šī ir tikai viena liecība tam, ka daudzi ar Herdera institūtu saistīti mācībspēki un jaunie pētnieki ir pelnījuši to, lai šodien par viņu sasniegumiem un dzīves gaitām institūta un Latvijas izglītības vēstures kontekstos tiktu pētīts vairāk (un daudzveidīgākās perspektīvās), nekā tas darīts līdz šim.

Herdera institūta, Latvijas Universitātes un Latvijas valsts attiecības izgaismojoša ir arī Ludviga Klāgesa (*Klages*) vizīte Rīgā 1936. gadā. Rīgā vācu filozofs nonāk savas Ziemeļvalstu turnejas gaitā, pirms tam paviesojoties Nīderlandē, Dānijā, Norvēģijā, Zviedrijā, Somijā un Igaunijā. L. Klāgesa rakstītajās ceļojuma piezīmēs redzams tas¹⁶, kā šīs attiecības gadu gaitā ir saasinājušās un 30. gadu otrajā pusē ieguvušas pat ļoti politizētus vaibstus, kuri gan asāk konturēti tieši uz vācbaltiešu – L. Klāgesa sarunbiedru – sūdzībām par latviešu neiecietību un neizpratni par tiem izglītības un identitātes jautājumiem, kuriem vācbaltiešu uztverē bija ļoti būtiska un izšķiroša loma viņu minoritātes dzīvē Latvijā un arī Latvijas tā laika izglītības un valsts orientācijā kopumā.

Herdera institūts kā nepabeigts projekts

Kad 1937. gada maija pirmajās dienās Rīgā viesojas Makss Planks (kurš te ierodas kopā ar Ķeizara Vilhelma biedrības direktoru fon Krānahu (*Cranach*))¹⁷, Herdera institūts var atskatīties uz ļoti piesātinātiem akadēmiskās dzīves gadiem: no 1921. gada, kad brīvdienu

¹³ Sk. LVVA, 4772/1/30, 44.–45. l. Šo laikmeta vēstures epizodi noteikti ir vērts izgaismot pamatīgāk, un tas tiks darīts tuvākā laika publikācijās izdevumā *Forschungen zur baltischen Geschichte*.

¹⁴ Deutsches Literaturarchiv Marbach 75.6900.

¹⁵ Sk. Bičevskis 2017, kā arī pieticīgas ziņas par viņu Vikipēdijā, pieejamas: https://lv.wikipedia.org/wiki/%C4%92rika_Z%C4%93la (18.07.2022.).

¹⁶ Šis L. Klāgesa piezīmes glabājas Vācu literatūras arhīvā Mārbahā Klāgesa arhīva sadaļā. Pagaidām esam vienojušies ar Ludviga Klāgesa biedrības vadību tās nepublicēt, bet sagatavot plašāku publikāciju ar komentāriem.

¹⁷ LVVA, 4772, 1., 11., 27., 28., 82., 261.–262., 296. l.

kursus apmeklēja ap 400 klausītāju, līdz 1927. gadam to skaits ir audzis līdz 1114 klausītājiem.¹⁸ Priekšlasījumu spektrs ir plašs: pie jau piesaukto zinātnes un filozofijas pārstāvju lekcijām kā spilgtākos mirkļus Herdera institūta zinātnes tiklojumā var nosaukt J. J. fon Ikskila lekcijas par teorētisko bioloģiju 1928. gada septembrī,¹⁹ psihologa K. Kofkas (*Koffka*) lekcijas priekšlasījumus par moderno psiholoģiju,²⁰ Morica Geigera (*Geiger*) lekcijas par tagadnes filozofijas galvenajiem virzieniem (1927), ģeologa un polārpētnieka Alfreda Vēgenera lekcijas par kontinentu dreifu (1927),²¹ Rudolfa Eikena (*Eucken*) priekšlasījumus par tagadnes garīgo dzīvi (1922), Frīdriha Meinekes (*Meinecke*) lekcijas par Vāciju un pasaules politikas perspektīvām (1922), Jana de Frīsa (*de Vries*) lekcijas par senskandināvu dzeju (1936), Hermana Onkena (*Oncken*) lekcijas par vācu kultūras un valsts attiecībām (1922), Maksa Šēlera (*Scheler*) lekcijas par filozofiju, simpātijas jēdzienu un dvēseles dzīves attīstību (1922). 20. gadsimta 20. gados Herdera institūtā jau paspēja pavesoties 60 viesdocenti no Vācijas, Austrijas, Igaunijas, Somijas, Zviedrijas, Holandes, ASV (vēlāk arī no Dānijas, Francijas, Itālijas, Ungārijas, Lielbritānijas u. c.). Šie priekšlasījumi rāda tā laika zinātnes diskursu un atklājumu spektru un tā ienešanu Latvijas izglītības telpā.²²

Šo viesdocētāju uzaicināšanas un viņu lasīto kursu mērķi – saskaņā ar Herdera institūta programmatiskajiem uzstādījumiem – bija studijas, garīgu impulsu došana studentiem, docētājiem un *plašākai* Rīgas publikai, akadēmisko sakaru veicināšana un vācbaltiešu saikne ar vāciski runājošo vidi. Tomēr 1927. gada 7. septembrī botāniķis K. R. Kupfers, atzīmējot Herdera biedrības sesto gadadienu (šī biedrība tika dibināta vācbaltiešu izglītības centienu veicināšanai) un izceļot to, ka Latvijas valsts ir atzinusi Herdera institūtu kā privātu augstskolu,

uzsver, ka te zinātne tiek izprasta kā studiju un pētniecības vienība, un akcentē īpaši to, ka gadu gaitā *institūta kā augstskolas atzīšana ir labs piemērs mazākumtautību izglītībai Latvijā*, kā arī to, ka šī atzīšana ir īpašs valstiskas domāšanas piemērs – piemērs tam, ka Latvijas valsts saprot, ka tobrīd orientācija uz vācu kultūru nozīmē arī orientāciju uz *Eiropas kultūru* kopumā.²³ Šie izteikumi jāuztver ne tikai kā vērsti uz vācbaltiešu klausītājiem, bet gan kā artikulēta vēlme un jābūtība, pie kuras īstenojuma vēl daudz jāstrādā. Kupfers īpaši norāda arī uz to, ka institūts nav pretstats Latvijas Universitātei, ar kuru pašos pamatos tiek meklēta saprašanās.²⁴ Šī oficiāli paustā vēlme savā dziļākajā būtībā nebija liekulīga: starp vairākām institūta attīstības iespējām noteikti bija tā, kurā Herdera institūts būtu vieta, kur veidoties eiropiskai zinātniskai sadarbībai un modernai Latvijas vēstures izpratnei – vide, kurā, laikam ejot, varētu sadzīt daudzas laikmeta un ideoloģiju cirstas brūces. Šai videi tomēr nebija lemts attīstīties un iegūt pašizpratnes jaunas dimensijas: laikmets nebija tam labvēlīgs.

Herdera institūts bija nepabeigts projekts. Nepabeigta ir arī šīs institūcijas vēstures un zinātnes tiklojuma izpēte šodien. Turklāt izrādījies, ka, tieši modernās zinātnes vēstures kontekstā paraugoties uz institūtu, paveras jaunas izpētes iespējas. Tās ved mūs ne tikai pie Herdera institūta Rīgā un Latvijā, bet gan arī pie Eiropas zinātņu tiklojuma un ideju vēstures 20. gadsimtā, kā arī pie noteiktu zinātnes diskursu līdzaspastāvēšanas un konfliktu izpētes Eiropas un Latvijas izglītības telpas kontekstā. Tuvas nākotnes uzdevums ir tomēr ne tikai jaunās perspektīvās paraudzīties uz institūta saraksti un citiem dokumentiem, bet arī parūpēties par institūta arhīva materiālu modernu pieejamību un pārskatāmību mums pašiem Latvijā un arī ārvalstu kolēģiem. Šie pētnieciskie un organizatoriskie uzdevumi ir starpdisciplināri. Tos var risināt ar Latvijas un ārvalstu

¹⁸ LVVA, 4772, 1., 44. l.

¹⁹ LVVA, 4772, 2., 13., 162. l.

²⁰ LVVA, 4772, 1., 13., 36. l.

²¹ LVVA, 4772, 1., 11., 57. l.

²² Viena izpētes vērta likne ved no *dabas* un tās izpētes jauno konceptu parādīšanās Herdera institūta priekšlasījumos pie dabas, sociālo un humanitāro zinātņu modernizācijas Latvijā.

²³ LVVA, 4772, 1., 11., 53. l.

²⁴ LVVA, 4772, 1., 11., 22. l.

zinātnes finansējuma palīdzību. Svarīgi šķiet tomēr vēl kas cits: Herdera institūts Rīgā un tā izpēte ir joprojām arī būtisks pašapjēgsmes uzdevums – Latvijas zinātnes un izglītības telpas vēsturisko un aktuālo koordināšu apzināšanās jautājums, tāpat kā vācbaltiešu nozīmes un lomas Latvijas vēsturē apzināšanās jautājums.

VĒRES

- Bičevskis, R. (2017) *Erica Sehl: A brief Biography from 1902–1934*. Pieejams: <https://rustik.ophen.org/2016/08/17/erica-sehl-brief-biography-1902-1934/> (01.06.2022.).
- Bičevskis, R.; Brombach, B. (2019) Kulturpolitik und Wissenstransfer am Herderinstitut zu Riga? Ein Beitrag zur intellektuellen Geschichte des Baltikums in den 1920er und 1930er Jahren. *Forschungen zur Baltischen Geschichte* (2019), 14, 136–156.
- Bičevskis, R. (red.) (2011) *Heidegera Rīgas rudens*. Rīga: FSI.
- Cerūzis, R. (2005a) Vācbaltieši un Herdera institūts Rīgā / Deutschbalten und das Herderinstitut in Riga. Ščegoļihina, I. (red.) *Herders Rīgā*. Rīga: Rīgas Doma evaņģēliski luteriskā draudze, 60–67, 68–81.
- Cerūzis, R. (2005b) Krustcelēs starp Vāciju un Latviju – Rīgas Herdera institūts starpkaru periodā. *Starptautisko attiecību problēmas (Latvija, Baltija, Eiropa)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 63–76.
- Cerūzis, R. (2011) Latvijas vācu privātā augstskola “Herdera institūts” 1921–1939: izglītība, zinātne, tradīcija un ideoloģija. Bičevskis, R. (red.) (2011) *Heidegera Rīgas rudens*. Rīga: FSI, 269–283.
- Hehn, J. v. (1981) Das Herder-Institut zu Riga 1921–1939. *Zeitschrift für Ostforschung* (1981), 30, 494–526.
- Hehn, J. v. (1982) Das Herderinstitut: Die Universität für die deutschen Volksgruppen. *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* (1982), 29, 119–124.
- Hehn, J. v. (1987) Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen. Pistohlkors, G. v.; Raun, T. U.; Kaegbein, P. (Hrsg.) *Die Universität Dorpat / Tartu, Riga und Wilna / Vilnius 1579–1979*. Köln: Böhlau, 263–276.
- Rubenis, R. (2021) Possibilities to Obtain Higher Education in Germany for Latvian Baltic German Students (1920–1934). *Human, Technologies and Quality of Education*. Rīga: University of Latvia Press, 1137–1148.
- Wahtsmuth, W. (1952) *Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934, 2: Die autonome deutsche Schule*. Köln: Comel.
- Wörster, P. (2006) Institutum Herderianum Rigense: Zur Geschichte des Herder-Instituts Riga. *Baltica. Die Vierteljahrschrift für baltische Kultur* (2006), 4, 3–21.

Summary

Ambivalences of Cultural Transfer: the Herder Institute in Rīga and the University of Latvia between Discourses of Science and Culture Politics, Personalities and Dynamics of the Era

The Herder Institute in Rīga (1921–1939) was a private German university whose role in the history of Latvian statehood and education is still underestimated. Looking at the history of higher education in the territory of former Livonia, the first institutions to draw attention in the context of 20th century intellectual history of Latvia are Tartu University, with its influence spanning many centuries, and the University of Latvia – for the past 100 years. There is no doubt that these universities have played a very important role in both territorial history and the history of national aspirations. The Herder Institute, founded in 1921 and officially recognized in 1927, remains in the shadows from a scholarly perspective relative to these two universities. The reason is not only the relatively short existence of the Herder Institute – only until 1939 – but also the fact that this institution of higher education, as a German private university, seemed focused only on the German minority and the cultural and educational policy objectives of this minority, so there were little connections with the national challenges and the strivings of the Latvian people. Today, however, looking back on the work of the Herder Institute in the 1920s and 30s and studying its archives that bear witness to the developments and disasters of the 20th century, this previously marginal position has to be reconsidered. The Herder Institute in Rīga was not just an institution of German education and culture – the intellectual environment

created by the institute was not a closed milieu whose influence reached only German intellectual circles. Despite the sensitive national issue and grievous funding problems, this university aspired to embody a truly European education and to set a prime example for Latvia and the Baltic region. Clearly expressed in the programmatic documentation of the Institute, in official speeches and contacts with the University of Latvia and Latvian state administration, this desire was achieved to a lesser extent than the management of the Institute expected, which intended a gradual maturation into a fully functional academic research and education institution. However, this desire was achieved in some form when Rīga was visited by globally acclaimed scientists and philosophers, responding to an invitation by the Institute. Their lectures and speeches were enriching events for academics and intellectuals in Rīga and Latvia: the hosts and guests had the opportunity to see and hear the physicist Max Plank, philosophers Oswald Spengler and Martin Heidegger, chemist Walther Nernst and many other academic luminaries from the top-tier research and education institutions of the time.

Key words: Herder Institute in Rīga, University of Latvia, models of studies, research and knowledge transfer, intellectual history.

Redakcijā saņemts 01.06.2022.